

ԵՒԱ ՄՆԱՑԱԿԱՆՅԱՆ

Բանասիրական գիտ. դոկտոր, դոցենտ, ԳԻ, ՀՊՄՀ

ՅՈՎՃԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ԿԵՐՊԱՐԻ ՅԵՏՄԱՅՈՒ ԸՆԿԱՆՈՒՄԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑՆԵՐԻ ՅՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐՈՒՄ

ՆԱԽԱԲԱՆ

1923 թ. մարտի 25-ին «Խորհրդային Հայաստան» պաշտոնաթերթը գուժում է. «Ամսիս 23-ին, 21 ժամին վախճանվեց Թումանյանը...»²։ Բանաստեղծի մահը վերածվում է համաժողովրդական սգահանդեսի։ Սգում էին³ ամենքը՝ ծեր ու մանուկ, կին ու տղամարդ, աշակերտ ու ուսուցիչ, գրող ու գիտնական, շինական ու բանվոր, հասարակական ու քաղաքական գործիչներ, շարքային ընթերցողներ, տարբեր ազգությունների մարդիկ։ Ժողովրդի հավաքական գիտակցությունն առ Հ. Թումանյանը միշտ էլ արթուն էր եղել, եւ նա հասկացել էր, թե ինչ է կորցրել։

1923 թվականը դառնում է Թումանյանական յուրօրինակ տարի։ Մինչեւ տարեվերջ մամուլը ողողված է մնում բանաստեղծի մասին հրապարակումներով։ Դրանք զգալի մասով սովորական մահախոսականներ չէին, այլ տարբեր գիտանկյուններից վերլուծում ու արժեքավորում էին մի բացառիկ գրական երեւույթ, որ արդեն դառնում էր պատմություն։ Ամեն մեկն աշխատում էր առավել սթափ, հետհայաց գնահատումով մոտենալ նրա վաստակին, հայտնաբերել իր Թումանյանին։

Նկատի ունենալով մեր ուսումնասիրության նպատակն ու խնդրադրությունը՝ այդ ընդարձակածավալ նյութից առանձնացրել ենք այն մա-

^{1*} Ստացվել է 22.02.2023, գրախոսվել է 23.02.2023: Էլ. հասցե՝ mnacakanyaneva@mail.ru:

² «Խորհրդային Հայաստան», №61, Երեւան, 1923:

³ Մարտի 25-ին հեռագրին հաջորդող խմբագրության մահախոսականում գրված է. «Ձի կարող լինել եւ ո՛չ մի սիրտ, որ խորին դառնութեամբ ու թախիծով չարձագանքէ այս մահաբօթ գոյժին, եւ ինչպէս կարող է այդպէս չարձագանքել, երբ չկայ մեզանում եւ ո՛չ մի գրագէտ, որ մայրենի լեզուն սովորած չլինի Յովհ. Թումանյանի բանաստեղծութիւններից։ Սերունդներ են կրթուել մեր մեծ պոէտի գործերով — եւ այդ գործերից շատ-շատերը այսօր եւ վաղը կրթելու են նորանոր սերունդներ»:

սը, որ, մեր կարծիքով, գրական-պատմական արժեք է ներկայացնում եւ հիմք է դարձել թումանյանագիտության հետագա զարգացմանը:

ՊԱՏՄԱՔՆՆԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Այսպիսի հրապարակումների մի մասում փորձ է արվում բանաստեղծի ստեղծագործությունը դիտարկել անբաժան նրա անձնական կյանքից ու մարդկային նկարագրից: Վ. Ահարոնյանը «Յովհաննէս Թումանեան» հոդվածում համառոտ շարադրանքով ներկայացնում է բանաստեղծի մանկության, պատանության, թերի ուսումնառության ու ինքնակրթությամբ զարգացման շրջանները, մարդկային տեսակը բնութագրելիս հիշում հորը՝ Աստուծո ծառա տեր Թադեւոսին, եւ եզրակացնում՝ քահանա հորից ժառանգած «իր լայնսիրտ ոգիով, իր պայծառ ու կենսուրախ բնավորութեամբ, նա ջերմութիւն եւ լոյս էր սփռում ամեն կողմ, մտերմական մթնոլորտ ստեղծում իր շուրջը»⁴: Հ. Թումանյանն այն քչերից էր, ընդգծում է նա, որոնց կյանքն ու գրական-հասարակական գործունեությունը լրացնում էին իրար: Այս համապատկերում է որոնում թումանյանական աշխարհի «ի՛նչը»⁵ եւ «ինչպե՛սը»՝ նրա ստեղծագործության մեջ հայտնաբերելով հայ ժողովրդի կյանքը՝ իր բազմազան դրսեւորումներով, նրա հավաքական միտքը, բարոյա-

⁴ «Հայաստանի ձայն», №37, Փարիզ, 1923, էջ 2—3: Ապրիլի 13-ին «Հայրենիք» թերթում տպագրվում է Ալ. Խատիսյանի «Երեք անփոխարինելի կորուստներ» վերնագրով հոդվածը: Գրում է. «...Հանգած կեանքերու մէջ կան այնպիսիները, որոնք ամբողջ դարաշրջան մը կը կազմեն եւ որոնք իրենց անունով կը գրեն պատմութեան ամբողջ էջեր... Յովհաննէս Թումանեանը կը ներկայացնէր հայուն սիրտը, հոգին եւ բանաստեղծութիւնը: Լոռուայ բանաստեղծական բարձունքներու զաւակ՝ ան կ'երգէր բնածին հանճարի մը խանդով ու գեղեցկութեամբ: Եթէ ժողովուրդները ապրելու են եւ քաղաքակիրթ մարդկութեան մէջ տեղ բռնելու իրաւունք ունին, այդ իրաւունքը անոնց կուտան հանճարներն ու տաղանդները: Հռչակաւոր ռուս բանաստեղծ Վալերի Բրիւսովը ըսաւ անգամ մը, որ այնպիսի ժողովրդական տաղանդներ, ինչպէս Յովհ. Թումանեանն է, իրենց ազգին ազնուականութեան դրոշմ կուտան: Անոր հարուստ երեւակայութիւնը, մեր ժողովրդի հոգիին բանաստեղծական խորքերը թափանցելու զմայլելի ընդունակութիւնը, եւ սքանչելի դաշնակցութիւնը անոր լեզուին դարձուցած էին Թումանեանը հայոց բանաստեղծութեան արքան: Հայ երեսներու ամբողջ սերունդներ հիացեր ու սնուեր են անոր երգերով եւ անոնց միջոցով սիրեր են իրենց հայրենիքը: Ան կերգեր Հայաստանը, հայ դիւցազունները, հայ անտառները, հէքեաթներն ու առասպելները» («Հայրենիք», №3330, Բոստօն, 1923):

⁵ Գեղազիտական այս հարցերին Վ. Ահարոնյանն անդրադառնում է նաեւ հունիսի 16-ին՝ Սորբոնի համալսարանում կազմակերպված գրական երեկույթի ժամանակ: Բանախոսության ընթացքում նա հաստատում է այն գրույթները, որոնք Թումանյանին իրապես հռչակում են ազգային մեծ բանաստեղծ:

կան ըմբռնումները, ձգտումներն ու երազանքները, որոնց «միջոցով մեզ միացնում, հաղորդակից է անում համամարդկային իդեալին»։ Բանաստեղծի գրական շենքի հիմքն ու ներշնչման աղբյուրը ժողովրդական բանավեպն է, շարունակում է Ահարոնյանը. «Ոչ մի քար աւելորդ չի այս շէնքում եւ ամեն մի աղիւս ճիշտ իր տեղումն է դրուած։ Յովհ. Թումանեանի առաջին իսկ բանաստեղծութիւնների մէջ՝ ինչպէս օրինակ՝ «Շունն ու Կատուն», «Հին օրհնութիւն», «Գութանի երգը», «Մարօն» եւ ուրիշներ, գրուած 1887 թուին, երբ Թումանեան տակաւին 19 տարեկան երիտասարդ էր, մենք գտնում ենք նրա ստեղծագործական հետագայ զարգացման բոլոր տարրերը»⁶։ Այս դիտակետից անդրադառնում է «Անուշին»՝ իբրեւ հայ գյուղական կյանքի հարազատ եւ գունագեղ պատկերի, «Սասունցի Դավիթին»՝ իբրեւ հայ ժողովրդի «հավաքական ուժի, չընկճվող, ազատատենչ կամքի ու շինարար հանճարի մարմնացում», «Ղուսավորչի կանթեղին»՝ իբրեւ իր ազգի ապագայի հանդեպ անշեջ հավատի առհավատչայի։ «Յովհ. Թումանեանը իր ամբողջ կեանքի ընթացքում տեսել է այդ ջահը, — աւարտում է իր խօսքը Վ. Ահարոնեանը։— Իսկ մենք, որ բանաստեղծի անմեղ, սիրով լիքը սիրտը եւ սրատես հայեացքը չունինք, չենք տեսել այդ ջահը, բայց մենք տեսել ենք երկրի վրայ, մեր կեանքում այդ ջահի սքանչելի ջահակիրին, ինչպիսին է Յովհ. Թումանեանը։ Եւ այդքանը բաւական է, որ մենք մեր ազգային մեծ բանաստեղծից ոչ պակաս հաւատով նայինք մեր ժողովրդի պայծառ ապագային»⁷։

Հ. Թումանյանի մահվան բոթն է ներշնչել հայրենիքից հեռու գտնվող Ավ. Իսահակյանին գրելու. «Հեղեղի պէս իջաւ նա առասպելական Լոռու վայրենի լեռներից, բերելով իր հետ մի ամբողջ բնութիւն՝ հուռթի եւ բազմատարր, մի ամբողջ հինաւորաց ժողովուրդ, իր տոհմիկ երգով ու խօսքով, յոյզերով ու երեւակայութեամբ։ Եւ ինչպէս ստեղծող բնութիւնը՝ փոքեց նա մեր հոգու առջեւ իսկական, անկեղծ բանաստեղծութիւնը։ ժամանակի մէջ գտուելով ու մաքրուելով բիւրեղացաւ ու ռճաւորուեց այն սքանչելի, աննման լեզենդների եւ պոէմների մէջ, որ կազմում են մեր գրի անմահ փառքն ու գոհարակերտ բարձունքը, որից այն կողմ չի անցել մեր թռիչքը»⁸։ Դասական դարձած այս տողերը մինչեւ այ-

⁶ «Հայաստանի ձայն», №47, Փարիզ, 1923, էջ 3:

⁷ Անդ, էջ 5:

⁸ «Արեգ», №5, Բեռլին, 1923, էջ 298:

սօր էլ իբրեւ բնաբան են հնչում նրա համար, ով փորձում է մոտենալ թումանյանական աշխարհին:

Հետագա շարադրանքում Իսահակյանը մանրամասնում է բերված տողերում խտացվածը եւ եզրակացնում՝ մեծ ու անհուն է կորստի ցավը, բայց մխիթարանք է գիտակցությունը, թե «այն անկշռելի հարուստ աւանդը, որ նա թողեց, բաւական է, որ նա յաւերժացած լինի. նրա համար մահ էլ մոռացութիւն չկայ: Եւ յաւիտեան այս երկրիս վրայ եկող ու գնացող հայ սերունդներ պիտի կրկնեն նրա իմաստուն խօսքերը.

«Անց են կենում նոր ու հինը,
Գեղեցկութիւն, զանձ ու զան.
Մահը մերն է, մենք՝ մահիւնը,
Մարդու գործերն են անմահ...»⁹:

Ստ. Զորյանը մահվան առիթով գրված երկու հոդվածում էլ հաստատում է թումանյանի գործի անմահության իսահակյանական հավատը: Ինչպես բանաստեղծի ողջության օրոք իր գրավոր ու բանավոր ելույթներում, այնպես եւ մահախոսականում նա թումանյանին համարում է «ազգային ձեւի եւ ազգային ոճի մեծագույն վարպետ», ստեղծագործությունը՝ «ժողովրդային բովանդակության եւ ազգային ձեւի մի փայլուն ներդաշնակության հաղթանակ». «Ոչ մեկը մեր գրողներից, գուցե, այնպես լավ չգիտի մեր ժողովրդի լեզուն, հոգին, աշխարհի մասին ունեցած հասկացողությունը, ինչպես Թումանյանը»¹⁰: Այս դիտարկումները հետագա տասնամյակներին պիտի դառնային թումանյանագիտության հիմնային հարցադրումներ: Զորյանի բացատրությամբ Թումանյան անհատականությունը, մարդը մի «հմայիչ ու կախարդական պոեմ» էր, որ շատերը չէին կարդացել եւ չեն կարող կարդալ այլեւս. «Մի պոեմ, որին կարելի էր լսել օրերով, անվերջ ու անվերջ: Մի պոեմ, որ ամեն սրտի մի խոսք էր ասում, որ «վերացնում ու վեհացնում» էր ամենին: Այդ պոեմն ինքը Հովհ. Թումանյանն էր՝ բազմաբովանդակ ու դյուրթական, ինչպես Լոռու պերճ բնությունը, պայծառ ու զովարար, ինչպես վճիտ աղբյուրները Լոռու»¹¹:

⁹ Անդ, էջ 300:

¹⁰ «Պատկում», №2, Երեւան, 1923, էջ 2:

¹¹ «Նորհրդային Հայաստան», №68, Երեւան, 1923:

ՀԱՄԵՐԱՇԵՈՒԹՅԱՆ ՈՒ ՍԻՐՈ ԽՈՐՀՐԴԱՆԻՇԸ

Հետմահու հրապարակումներում Թումանյանի անձնական առաքինություններից անբաժան էին դիտվում նրա ազգային-հասարակական հանձնառությունները, որ նա իր ժողովրդի, առհասարակ մարդու համար դժվար պահերին կատարում էր քրիստոնյայի անձնուրաց նվիրումով՝ ապրելով մի կյանք, որ իրոք վառվեց ու «լույս տալով» սպառվեց: Բազմաթիվ ու բազմաբնույթ են այդպիսի վկայությունները, օրինակ՝ իր ցավակցական նամակում վրացական մամուլի խմբագրությունների եւ Համավրացական նոր գրականության միությունը գրում է. «Հովհաննես Թումանյանի մահը մենք զգում ենք իբրեւ ավագ եղբոր կորուստ, որի հետ մեզ կապում էր ստեղծագործության եղբայրական սանդուղքը: Հիվանդ բանաստեղծի հետ միասին վախճանվեց նաեւ համաշխարհային մարդը, որը սիրում էր իր հարազատ հայ ժողովրդին, միեւնույն ժամանակ սիրահարված էր իր հոգուն այնքան հարազատ Վրաստանին...»¹²:

Թումանյանի մարդասիրության եւ նրա նկատմամբ համաժողովրդական սիրո մասին խոսում են Կովկասի տարբեր ազգության գործիչներ: Հիշարժան է, օրինակ, Տիցիան Տաբիձեի¹³ խոսքը. «Հովհաննես Թումանյանն իսկական հին պատրիարքի ազդեցություն ուներ հայ ժողովրդի վրա: Նրան լսում էր ոչ միայն ժողովուրդը, նրան լսում էին նաեւ ժողովրդի առաջնորդները, որոնք համարյա միշտ համոզված էին իրենց սիրո մեջ: Ես չեմ կարող պատկերացնել Հովհաննեսի կյանքի վերջին րոպեները, միայն համոզված եմ, որ նա՝ բարձրահասակ, ճերմակահեր եւ լուսեղեն դեմքով, որն իր ամբողջ կյանքն անցկացրեց սիրո քարոզով, վերջին պահին էլ, վստահ եմ, արցունքն աչքերին, ինչպես աստվածային պատգամախոս, կյանքն ավարտել է սիրո հավերժ հավատարմության

¹² Անդ, էջ 185:

¹³ Սիրո եւ հարգանքի առավել խոսուն վկայություն, անշուշտ, այն գործն էր, որ ձեռնարկում է Տ. Տաբիձեն Հ. Թումանյանի մահից հետո: Նա ի մի է բերում Թումանյանի մասին վրաց մամուլում եղած նյութերը եւ ձեռնամուխ լինում առանձին գրքով դրանց լույսընծայմանը: Ինչպես տեղեկացնում է վրացագետ, թարգմանիչ Հրաչյա Բայրամյանը, Տաբիձեն կազմում է վրաց հեղինակների եւ նրանց պատկանող նյութերի (նամակներ, բանաստեղծություններ, հուշեր եւ այլն) ուրվագիրը. «Յանկը պարունակող թերթիկի ձախ անկյունում համապատասխան պաշտոնյայի ստորագրությամբ (24/2/1927) նամակագրություն, որով պետհրատին կարգադրվում է հրատարակել: Կարգադրության համաձայն ժողովածուն պետք է լույս տեսներ 1927 թվականին, բայց ինչինչ պատճառներով չի իրականացվել» (Ուղեցույց աստղը, էջ 9): Տաբիձեի այս ժողովածուն տասնամյակներ անց կյանքի է կոչվում Հայաստանում Հրաչյա Բայրամյանի աշխատասիրությամբ:

մասին խոսքերով, ինչպես Հովհաննես առաքյալը, որին վերջին անգամ աշակերտները դուրս բերեցին ժողովրդի առաջ, եւ նա, արցունքն աչքերին, ասաց. «Սիրեցէք զմիմեանս...»¹⁴:

Բանաստեղծի մարդկային բացառիկ առաքինությունների նրբամիտ բնութագրումներով, մեծ կորստի անփոխարինելիության ցավոտ գիտակցությամբ է շնչում Գրիգոր Ռոբաքիձեի «Լուսեղեն Հովհաննեսը» հոդվածը: «Շատ մեծ է մեր վիշտը,— գրում է նա,— որովհետեւ Հովհաննեսը բանաստեղծ էր. Հովհաննեսը Մարդ էր, Հովհաննեսը բարեկամ էր: Եւ ամեն ինչում կատարելապես լուսեղեն: Զուր չեն նրան Զորորդ Ավետարանչի անունով կնքել: Նման անհատ հարյուր տարին մեկ է շողարձակում, եւ Հովհաննեսը նախեւառաջ անհատ էր: Դեռ իր արտաքինը՝ բարձրահասակ, փոքրասիական պրոֆիլ, ինչպես մեղալիոն վեհապանժ ռասայի՝ միշտ լուսեղեն ժպիտով: Միշտ «ճերմակ», իսկապես կենսաբանական ապացույցը պոետի: Հոգին՝ ամենատես, նուրբ, բարի, ամենաբարձրյալի պես միշտ խանդավառ: Սիրտը՝ պարզ, բաց, կրակված, մանկական, անապական: Վերջապես՝ իսկական զավակ Հայաստանի... Հովհաննեսը սիրո մարմնացում էր: Նրա մոտենալը որեւէ առարկայի կամ թե երեւույթի՝ միշտ էլ անց էր կենում սիրո պրիզմայի միջով»¹⁵:

Հ. Թումանյանին նոր կողմից բացահայտելու փորձ է Վ. Բրյուսովի՝ «Հովհաննես Թումանյանի մասին (1869—1923)» հոդվածը: Ռուս բանաստեղծը մի քանի անգամ արդեն առիթ ունեցել էր իր բարձր գնահատանքի խոսքն ասելու Թումանյանի արվեստի մասին: Բանաստեղծի մահվան կապակցությամբ հրապարակած հոդվածում, ինչպես «Поэзия Армении» ժողովածուի առաջաբանում, նա իրեն հատուկ խորաթափանցությամբ ներկայացնում է հոգեկից բարեկամին՝ իբրեւ գեղագետ բանաստեղծի, մանկագրի, թարգմանչի, հասարակական գործչի եւ, ի վերջո, իբրեւ հավատավոր հայ մարդու, որ ողջ գիտակցական կյանքը անմնացորդ նվիրել է իր ժողովրդին: Վերահաստատում է իր հայտնի միտքը, թե այլազգի ընթերցողը Հայաստանի կյանքն ավելի լավ կարող է ճանաչել Թումանյանի պոեմներից, քան գիտական հաստատվոր հատորներից:

¹⁴ Հ. ԲԱՅՐԱՄՅԱՆ, Ուղեցույց աստղը, Երեւան, 1999, էջ 59—61: Վրացերեն առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Ռուբրիկոն», 8 ապրիլի, 1923:

¹⁵ Անդ, էջ 72—76: Վրացերեն առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Ռուբրիկոն», 8 ապրիլի, 1923:

Ե. Սուրենիի «Համերաշխության եւ սիրո սիմվոլը», Ստ. Լիսիցյանի «Հովհաննես Թումանյան», Սանդրո Ղանչելիի «Հովհաննես Թումանյանին», Հ. Լ. ստորագրությամբ հեղինակի «Արվեստի մշակների միջազգային գործակցության մասին», Ե. Չարենցի «Եղբայրության շաղախը», Գրասերի «Հովհաննես Թումանյանի հիշատակին» եւ այլ հոգվածներում բանաստեղծը նորից ու նորից ներկայանում է իբրեւ խաղաղության, սիրո, բարության, ժողովուրդների եղբայրության ու համերաշխության խորհրդանիշ:

Նկատելի է նաեւ որոշակի միտում այս ամենն իմաստավորելու խորհրդային նոր գաղափարախոսության դիտակետից, ինչպես ժամանակին մարքսիստական քննադատությունն էր փորձում Հ. Թումանյանի ստեղծագործության մեջ երբեմն հնչող ընկերային բողոքի շեշտերը մեկնաբանել իբրեւ իրականության հեղափոխական բարեշրջության պահանջ: Ե. Սուրենին, օրինակ, հանգամանորեն վկայակոչելով բանաստեղծի հաշտարար առաքելությունը 1905–1906 թթ. ազգամիջյան բախումների, 1918–1919 թթ. հայ-վրացական սահմանային վեճերի, 1921 թ. փետրվարյան իրադարձությունների ժամանակ¹⁶, նկատելի հակում ունի ամեն կերպ նրան ներկայացնելու որպես նոր կարգերի հետեւողական համակիր¹⁷: Եւ եզրակացնում է. «Հովհ. Թումանյանը մեծ բանաստեղծ էր: Բայց նաեւ մի մեծ սիմվոլ էր նա՝ ուռւս, վրացի, թուրք եւ հայ ժողովուրդների եղբայրության: Ափսոս, որ անողոք մահը անժամանակ զրկեց մեզ դեռ էլի երկար ժամանակ տեսնելու մեր մեջ միջազգային սիրո այդ անկեղծ գաղափարախոսին»¹⁸:

Ե. Չարենցի համար եւս Հ. Թումանյանի անունը այս դեպքում ամենից առաջ «եղբայրության դրոշ», «խաղաղության պատգամ» է. «Նրան չէր կարելի չճանաչել, այդ բարձրահասակ, արծաթադեմ լոռեցուն, որ Դսեղից Թիֆլիս էր ընկել եւ այդ բազմացեղ քաղաքում, արեւելքի եւ արեւմուտքի այդ երփներանգ խառնարանում դարձել էր միջցեղային մեր-

¹⁶ Հատկանշական է՝ խոսք չի ասում 1915 թ. ամռանն էլջմիածնի եկեղեցու բակում գաղթականների ու որբերի հետ անցկացրած մղձավանջային օրերի մասին: Դա նկատելի է գրեթե բոլոր հոգվածներում, որտեղ խոսք կա Թումանյանի ազգանվեր առաքելությունների մասին, եւ հասկանալի է, թե ինչու:

¹⁷ Այս միտումը երբեմն արտահայտվում է ուղղակի՝ ժողովուրդների համերաշխության ու խաղաղության թումանյանական իդեալը կապելով պրոլետարական գաղափարախոսության հետ (տես «Հայ գյուղացիությունը ու նրա երգիչը» հոգվածը, «Նորհրդային Հայաստան», №77, 1923):

¹⁸ «Մարտակոչ», №25, Թիֆլիս, 1923:

ձեցման աշտարակ, այլազան մշակույթների սինթետիկ դեմք: Գրիգորի Ռոբաքիձեն, Աքպեր Սադրկով, Մուստաֆա Չոկաե, Վալերի Բրյուսով — ամեն ժողովրդի ու ցեղի պոետ, ամեն մշակույթի տիպական ներկայացուցիչ նրա շուրջն էին խմբվում, հարազատանում նրան, եւ դեպի իրենց հեռու ու մոտիկ հայրենիքները տանում Հովհ. Թումանյանի՝ այդ հմայիչ լոռեցու մասին սիրելի հիշողություններ, հարգանք ու մեծարանք»¹⁹:

Տասնամյակներ շարունակ Հ. Թումանյանի ստեղծագործության այսօրինակ մեկնաբանությունը հոգեբանական ու ստեղծագործական բնութագրի ելակետ պիտի դառնար խորհրդային Թումանյանագիտական շատ ուսումնասիրությունների համար: Այս շեշտադրությունը կա նաեւ Յ. Խանզադյանի հոդվածում: Արձանագրելով, որ նրա հասարակական գործունեությունը եւ գեղագետի կոչումը երբեք չեն հակադրվել՝ հավելում է, որ պոեզիայի պատմության մեջ չկա մեկը, որ Թումանյանի նման «պայծառատես լինի պարզության բարձր իմաստության նկատմամբ», երբ «պոեզիան ու պոռզան աննշմարելի կերպով իրար են ձուլվում, «ամենահասարակ» ոճով տրվում են ստեղծագործական նվաճումներ»²⁰:

Ուշագրության արժանի է Տ. Հախումյանի հոդվածը, որտեղ հավուր պատշաճի բնութագրումների կողքին հանդիպում են նաեւ հեռաթափանց դիտարկումներ: «Թումանյանի մեծությունը գուցե ոչ այնքան նրա պարզ ասածների մեջ է, — գրում է քննադատը, — որքան նրա շասածների եւ այն մշուշաքող աշխարհների, որոնց վարագույրի մի ծայրը միայն բացեց նա մեր աչքերի առջեւ իր «Քառյակներով» եւ լռեց»²¹: Քառյակները, իրոք, այն բանալիներն են, որ թողել է բանաստեղծը սերունդներին՝ բացելու իր բանաստեղծական ու մարդկային աշխարհի բազմախորհուրդ ու իմաստուն դոները: Նրա մահից հետո լրանում է մեկ հարյուրամյակը: Այդ ընթացքում մեծ ու փոքր շատ փորձեր են արվել մոտ գործելու վերերկրային այդ աշխարհի խորքերը: Բայց գոց դոները դեռ ավելի շատ են, քան բացվածները եւ սպասում են նորանոր բացողների...

Այդ խնդիրը տարբեր նպատակներով ու տարբեր դիտանկյուններից սկսել էր մտահոգել բանաստեղծի ժամանակակիցներին նրա մահից անմիջապես հետո: «Ո՛ւմ հետ էր Հովհաննեսը, — հարցնում է Ս. Խա-

¹⁹ «Խորհրդային Հայաստան», №77, 1923:

²⁰ Անդ:

²¹ Անդ:

նոյանը,— ո՞ւմն էր նա, ո՞րն էր նրա քաղաքա-հասարակական դավանանքը... հայրենասեր էր, թե՛ միջազգային»²²։ Պատասխանը բնորոշ է խորհրդային պետական գործչին. «Հովհաննեսը ամենքի հետ էր, պատկանում էր բոլորին, քաղաքական դավանանք — ընդունված իմաստով — չուներ, թե՛ մերն էր, թե՛ նրանցը, հայրենասեր էր ու միջազգային»²³, բայց ավելի շուտ՝ հայրենասեր, առանց շովինիստ լինելու»²⁴։ Ավելին, Թումանյանն այն մարդկանցից էր, որոնք իբրեւ անհատներ՝ «չեն ենթարկվում հայտարարի, կաղապարման, ինչքան էլ աշխատենք նրանց դասի ու կարգի վերածել...»²⁵։

«Մարտակոչ» իր 41-րդ համարն ամբողջովին նվիրում է բանաստեղծին, նրա ստեղծագործական աշխարհի բազմանկյուն, խորքային մեկնաբանություններին։ Հոգվածագիրներից յուրաքանչյուրը, իր սրտի խոսքը համեմելով իր մտքի հնարավորություններով, փորձում է խոնարհումը բերել բանաստեղծի հիշատակին։

Թումանյանի գրական որոնումների՝ նոր գաղափարախոսություն դիտանկյունից մեկնության մի փորձ է Գ. Մելոյանի «Յովհաննէս Թումանեանը կեանքի ու մահուան առեղծուածի հանդէպ» հոդվածը։ Հեղինակի կարծիքով՝ հատկապես վերջին տարիներին երբեմնի կենսասեր Թումանյանի «անփարատ թախիծը» սկիզբ է առնում «դասակարգային հակամարտ ուժերի բախման մօմենտից», երբ աստիճանաբար սկսում է փլուզվել նահապետական աշխարհը։ «Մի դառն, անփարատ թախիծ,— բացատրում է նա,— բնակալում է Թումանեանի սրտում եւ մորմոքիչ աւաղումով պարբերաբար դուրս թռչում նրա կրծքից՝ քառեակներով, որոնցում գերիշխող մօտիւր կազմում են բացառապէս կեանքի ու մահուան պրոբլեմի հետ կապուած մռայլ խորհրդածութիւնները»²⁶։ Կյանքի ու մահվան խնդիրը, սակայն, ըստ Մելոյանի, Թումանյանին այդպես էլ չի հաջողվում լուծել։

²² «Մարտակոչ», №41, Թիֆլիս, 1923։

²³ Թումանյանին նվիրված սգահանդեսներից մեկի ժամանակ, ներկայացնելով իր հիշողությունները, Սաքո Սահակյանը ուշագրավ դիտարկում է անում. «Ճիշտ չէ Թումանեանը ներկայացնել իբրեւ աշխարհաքաղաքացի կամ միջազգայնութեան ջատագով։ Թումանեան հայ ժողովուրդին, անոր ցաւերուն եւ ուրախութիւններուն երգիչն է. իսկ այդ ժողովուրդը չգիտեր ատել ուրիշ ազգերը. հաճախ թէ ինչ իմաստով Թումանեանը պէտք է ընդունիլ իբրեւ մարդասէր կամ աշխարհաքաղաքացի» («Ճակատամարտ», №3179, 1923)։

²⁴ «Մարտակոչ», №41, 1923։

²⁵ Անդ։

²⁶ Անդ։

ՄԱՆԿԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆՄՐՑԱԿԻՑ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԸ

Հ. Թումանյանի մահվան առիթով հրապարակումներում պատշաճ տեղ է զբաղեցնում նրա մանկագրության գնահատումը՝ դաստիարակչական ու զուտ գեղարվեստական բացառիկ արժեքի շեշտադրությամբ: «Թումանյանն իբրեւ դաստիարակ» հոդվածի՝ Նորայր ստորագրությամբ հեղինակը համառոտ ներկայացնում է այն հրապուրիչ աշխարհը, որի ճանաչման բանալին մանուկ ընթերցողին տալիս է բանաստեղծն իր հրաշալի գործերով, եւ ավելացնում, «Դժուար է սպառել գեղարուեստական ամենահմուտ բռնով քանդակած այն հոյակապ եւ ուշալ աշխարհը, որ տալիս է մանուկ սերնդին դաստիարակ Թումանյանը»²⁷: Դժվար է չհամաձայնել այս դիտողության հետ, Թումանյանի մանկագրությունը, որքան մեզ հայտնի է, միշտ դիտարկվել է առավելապես դաստիարակչական առումով, մինչդեռ մանկագրությունը Թումանյանական գեղագիտության տիրույթում ներկայացնում է յուրօրինակ գեղարվեստական ենթահամակարգ, որի առանձին ուսումնասիրությունը մինչեւ այսօր էլ օրախնդիր է:

Թվում է՝ այդպիսի փորձ պիտի լիներ Հ. Սուրխաթյանի՝ «Տէրն ու ծառան» հեքիաթին նվիրված հոդվածը: Սակայն հայտնի քննադատն իր դասակարգային սկզբունքների մեջ հետեւողական է նաեւ այստեղ: «Հեքիաթի տենդենցի համաձայն, — բացատրում է նա, — սա արդար լուծումն է շահագործող տիրոջ եւ շահագործուող մշակի միջեւ եղած կոնֆլիկտի»²⁸:

Հատկանշական է, որ Թումանյանի մանկական երկերի մասին դրվատանքով էին արտահայտվում նաեւ օտարազգի բանախոսները: Վրաստանի լուսժողկոմատի ներկայացուցիչ Մ. Օրախելաշվիլին, օրինակ, խոսելով հայ բանաստեղծի՝ այդ օրերին հաճախ շեշտվող միջազգային ճանաչման ու հանրահռչակման մասին, հարկ է համարում առանձնացնել հատկապես նրա մանկագրությունը. «Ծանր է, շատ ծանր ամեն մի ժողովրդի համար, երբ նա կորցնում է իր տաղանդավոր եւ մեծ մարդուն, բայց կրկնակի ծանր է, երբ այդ մարդը պատկանում է ոչ միայն մի, այլ համարյա բոլոր ժողովուրդներին... Այդ մտքով նա միջազգային կուլտուրայի մշակներից մեկն էր... Առանձնապես զգալի եւ անփոխարինելի է այդ կորուստը մանուկ սերնդի համար... Հ. Թումանյան լավ էր ճանաչում

²⁷ Անդ:

²⁸ «Մարտակոչ», №41, ներդիր թերթ, 1923:

երեխայի հոգեբանությունը, սիրում էր նրան եւ կարողանում էր բավարարել նրա կենսական պահանջները...»²⁹։

Իրապես, Թումանյանն անմրցակից էր, հիմա էլ դեռ գերազանցված չէ հայ մանկագրության մեջ։ «Կարմիր ծիլեր» մանկական ամսագրին նվիրված գրախոսականում Ա. Բոլյանը խոստովանում է, որ դժվար է պատկերացնել հայոց մեջ որեւէ մանկական ամսագիր՝ առանց Թումանյանի։ «Վերջին շրջանի հայ մանկական գրականությունն ամենայն իրավամբ կարելի է անուանել Թումանյանական, որ ամբողջապէս համախմբուած էր «Հասկեր» ամսագրի շուրջը»³⁰,— գրում է նա եւ հավելում, թե «Հասկերը» Թումանյանի շնորհիւ մշակութային-կրթական խոշոր դեր է կատարել՝ ստեղծելով մանկական գրողների մի «շկուլա»։

ՄԵԹՈԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԳԾՈՒՄՆԵՐԻՑ ՎԵՐ

Մահախոսական հոգվածներում ակնհայտորեն երեւում են հարցադրումների, հղումների ուղղվածությունը, հոգեբանական ու մեթոդաբանական սահմանագիծը, որը կամա թե ակամա երկու խմբի է բաժանում դրանք։ Առաջին խմբի հրապարակումներում գերիշխում է ընկերաբանական (sociological) եղանակը։ Զրբաշյանն այս առիթով գրում է. «...Նրա (Թումանյանի,— Ե. Մ.) գրական ժառանգության բոլոր առանձնահատկությունները, ուժեղ եւ թույլ կողմերը ուղղակի կապվում եւ բացատրվում էին դարաշրջանի դասակարգային հարաբերություններով, այն էլ բանաստեղծի սոցիալական հենարանը սահմանափակելով նահապետական գյուղացիության կյանքի եւ գործունեության շրջանակներով՝ անտեսելով նրա ստեղծագործության համազգային եւ համամարդկային գծերը»³¹։

Վաստակաշատ Թումանյանագետն իրավացիորեն նկատում է, որ առհասարակ մեթոդին չպետք է վերաբերվել իբրեւ առանձին անհատների քմահաճույքի կամ անձնական-մասնագիտական նախասիրության։ Այն պատմական երեւույթ է, որ ամեն անգամ ձգտում է նորովի տեսնել հասարակական կյանքի եւ գեղարվեստի կապը։ Պետք է նկատի ունենալ նաեւ, որ նույն եղանակը տարբեր ուսումնասիրողներ կիրառում են

²⁹ «Կարմիր ծիլեր», №2, Թիֆլիս, 1923, էջ 25։

³⁰ «Մարտակոչ», №51, 1923։

³¹ Է. Գ. ԶՐԲԱՇՅԱՆ, Թումանյանը եւ հայ գրականության ավանդույթները, Երեւան, 1994, էջ 473։

տարբեր հիմնավորումներով եւ մոտեցումներով: Այս տեսանկյունից բնորոշ են թումանյանական մի քանի հետմահու հրապարակումներ:

Ո՛վ էր թումանյանը՝ հարցադրում է հայտնի պատմաբան, պետական-կուսակցական գործիչ Ա. Հովհաննիսյանն իր «Հովհաննես թումանյան» հոդվածում եւ պատասխանում՝ նա «հայ բանաստեղծական կուլտուրայի գագաթն» էր, որի խոսքը կլանում էր աճող սերնդին, իսկ ծերերի ականջին հնչում «որպես ժողովրդական դարավոր իմաստություն», «անմահանալու համար նա չէր սպասում մահվան»:

Հոդվածագիրը հետաքրքիր աղբյուրներ է տեսնում թումանյանի գեղագիտական նախասիրությունների, կենցաղավարության եւ բազմատեսակ հետաքրքրությունների միջեւ: Նրա մտքի ու երեւակայության տեսադաշտում է բացարձակապես ամեն ինչ՝ «ժողովրդական պարզ առականերից մինչեւ խորախորհուրդ «Քառյակները», Հովվական քարայրից մինչեւ Սիրիուսի³² բարձունքները»³³: Աշխատասենյակը նման էր թանգարանի, հիշում է հոդվածագիրը, որտեղ կարելի էր տեսնել հայկական ու կովկասյան հնություններ, արվեստի պարզունակ ու դասական նմուշներ, գիտության տարբեր ճյուղերի վերաբերող գրքեր: Նրա ընտանեկան հարկի տակ, պատկերը լրացնում է հոդվածի շարունակությունը, անընդմեջ հյուրընկալվող մարդկանց շարքերում երեւում են «բոլոր հասակի ու սեռի, ազգության ու դասի, դիրքի ու համոզմունքի» մարդիկ, որոնց տանտերը զբաղեցնում էր զարմանալի վարպետությամբ: Նախնիներից ժառանգած «անվերջ պայքար «գազանի ու հարամու» դեմ, բայց ներքնապես կազմակերպված սոցիալական կենցաղ, համայնական ինքնամփոփ ներդաշնակություն»³⁴, — եզրակացնում է Հովհաննիսյանը: «Կեցության այս երկվությունը» նա նկատում է նաեւ թումանյանի պոեզիայում: Բայց հարցին՝ մեծարժեք էր նա արդյոք անցյալը, թե՞ ողբերգում, միանշանակ պատասխան չի տալիս. «Համապարփակ երկերի մեջ, այնտեղ, որտեղ անդրադառնում է բովանդակ իրականությունը, թումանյանի քնարն ունի հոռետեսական շեշտ. հոռետես է բանաստեղծը եւ այն երգե-

³² 1923 թ. հունվարյան զրույցներից մեկի ժամանակ թումանյանը նկատում է. «Իմ վերջին շրջանը՝ փիլիսոփայական շրջանը — «տիեզերական խոհերի» շրջանն է — Աշոտ Յովհաննիսյանն էլ էդ կարծիքին էր «Սիրիուսի հրաժեշտի» առթիվ խոսելու ժամանակ: Նա շատ ճիշտ էր հասկացել եւ շատ սուր ու նուրբ նկատեց վերջին անգամ, երբ ինձ մօտ էր անշանը» (Ն. Թումանյան, Հուշեր եւ զրույցներ, Երեւան, 1987, էջ 304):

³³ «Նորք», №2, Երեւան, 1923, էջ 316:

³⁴ Անդ, էջ 317:

րի մեջ, որտեղ արտահայտություն է գտնում շահագործվող աշխատանքի «հոգսն ու ջափեն»։ Բայց այնտեղ, որտեղ քնարերգում է բանաստեղծը նահապետական կենցաղի ներքին անդորրն ու մանուկ հոգու երջանիկ անմեղությունը, նրա քնարը հնչում է ուրախ ու զվարթ, համակում լուսաշող ապրումներով»³⁵։

Հավասարակշռության ձգտող այս պատասխանից հետո Հովհաննիսյանը, այնուամենայնիվ, արձանագրում է, որ գեղագիր պոետը բոլոր պարագաներում «հոռետես էր ներկայի նկատմամբ, մեծարում էր հեքիաթ դարձած անցյալը, մանուկ օրերի անհոգությունը»³⁶։ Ի տարբերություն Հ. Սուրիսայանի՝ Ա. Հովհաննիսյանը Հ. Թումանյանի գործերում նկատում է նաեւ ձեւավորվող ընկերային նոր գաղափարախոսության դրսևորումներ՝ զերծ «մարտական նացիոնալիզմից»։

Ճշմարտության դեմ չմեղանչելու համար Հովհաննիսյանը նկատում է, որ Թումանյանը պրոլետարական³⁷ պոետ չէր, սակայն, առաջնորդվելով «արվեստագետին պարտադրաբար որոշակի դասակարգային շրջանակների մեջ տեղադրելու»³⁸ սկզբունքով, շտապում է հավելել, որ բանաստեղծը պրոլետարական հեղափոխության մեջ նշմարում է «սոցիալական գալիք հարմոնիայի հեռանկարը... իր փայփայած հին ուխտի եւ հեղափոխության նոր նպատակների գաղափարական ազգակցությունը, ողջունեց նոր ժամանակներն ու գործերը»³⁹։ Բարոյական «հսկա կապիտալ նվաճած բանաստեղծը» Անդրկովկասի ամենախոշոր գրական անունն էր, համոզված է Հովհաննիսյանը։

Ալեքսանդր Մյասնիկյանի՝ «Հովհաննես Թումանյանի ստեղծագործության սոցիալական արժեքը» ծավալուն հոդվածը՝ «սոցիոլոգիական ափսոսանք» ենթավերնագրով, ավելի հստակ մեթոդաբանությամբ է

³⁵ Անդ, էջ 317–318։

³⁶ Անդ, էջ 318։

³⁷ Նոր ձեւավորվող խորհրդային գրականության ազդեցիկ դեմքերն ընդհանուր առմամբ Թումանյանին պրոլետարական գրող չէին համարում, թեեւ փորձում էին նրա արվեստում հեռանկարային ինչ-որ երանգներ նշմարել։ Պատճառներից հիմնականը գուցե այն էր, որ, ինչպես նկատում է Հ. Հակոբյանը, «Հովհաննես Թումանյան մեծ տաղանդ էր. նա երգեց իր ժամանակը, իր էպոխան (առանց մոտենալու այսօրվա գյուղացիական ավելի մոտիկ էտապներին) եւ այդպիսով լրացրեց այն բացը, որ անհրաժեշտ էր մեր գրական պատմության զարգացման համար» («Կարմիր ծիլեր», №1, Թիֆլիս, 1923, էջ 41–44)։ Ուրեմն Հ. Թումանյանը պատվով կատարեց իր պատմական առաքելությունը գրականության պատմության շղթայում՝ այնուամենայնիվ մնալով որոշակի հեռավորության վրա։

³⁸ Է. ԶԻՐԱՅԱՆ, Թումանյանը եւ հայ գրականության ավանդույթները, էջ 474։

³⁹ «Նորք», №2, 1923, էջ 319։

գրված: Հոդվածի սկզբում քննադատը սահմանում է իր տեսական ելակետը. «Բանաստեղծությունն ինքնին հասարակական մեծություն է: Նա սերտ կերպով կապված է ժամանակի ու տեղի հետ»⁴⁰: Ակնհայտորեն համատեղվում է երկու սկիզբ՝ արվեստի սոցիալական համարժեքի պլեխանովյան տեսությունը եւ ցեղի, միջավայրի ու ժամանակի պոզիտիվիստական պայմանը: Հետեւելով այս ուղեգծին՝ Ալ. Մյասնիկյանը Հ. Թումանյանի քնարերգության իր բնութագրմամբ՝ «լավանությունն ու պեսիմիզմը» բացատրում է ԺԹ. դարի վերջին եւ Ի. դարասկզբին հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրի ողբերգական շրջադարձերով, մասնավորապես արեւմտահայության ազատագրման հույսերի փլուզմամբ: Սրանով է պայմանավորում բանաստեղծի «նացիոնալիզմը»՝ այս հասկացության շրջանակներում դիտելով նաեւ «Հայրենիքիս հետ» հայտնի ժողովածուն: Անգամ այն ժամանակ, երբ բանաստեղծի ազգայնականության մեջ «էվոլյուցիա» է նկատում «դեպի լավը, դրականը», երբ նա «ազգերի համերաշխության եւ Կովկասի միջազգային խաղաղության գաղափարի պաշտպանի համբավն է ունեցել», «իր երկերում նա եղել է նացիոնալիստ»⁴¹:

Պետք է նկատի ունենալ, որ «նացիոնալիզմ» հասկացությունը Մյասնիկյանի հոդվածում գործածվում է ոչ այն իմաստով, որ շատ շանցած՝ մահացու խարան պիտի դառնար շատերի, հենց իր՝ Մյասնիկյանի համար: Դա նրա հոդվածում ավելի շուտ բանաստեղծի ստեղծագործությունը բնութագրող հասկացություն է, որ, ինչպես երեւում է առանձին ստեղծագործությունների վերլուծությունից, ամենեւին չի խանգարում բանաստեղծի անառարկելի մեծության եւ արժանի ժողովրդականության գիտակցմանը:

Շատ ավելի ուշ՝ 1960–70-ական թթ., Թումանյանագիտության մեջ արդեն խոսվում էր այս մասին: Էդ. Զրբաշյանը, օրինակ, արձանագրելով, որ նման որակումները երկար ժամանակ իրենց կնիքն են դրել Թումանյանագիտության վրա եւ այսօր թվում են միակողմանի, անում է կարեւոր վերապահություն. «Բայց չմոռանանք, որ 20-ական թվականներին դասական հեղինակին անպայման որեւէ դասակարգի գաղափարախոսի դերում պատկերացնելը գրեթե պարտադիր սկզբունք էր մարքսիստորեն

⁴⁰ Ալ. ՄԱՐՏՈՐԻՆԻ, Հովհաննես Թումանյանի ստեղծագործության սոցիալական արժեքը, Թիֆլիս, 1923, էջ 3:

⁴¹ Անդ, էջ 6:

մտածող գրականագետների համար»⁴²։ Դա, այնուամենայնիվ, չի խանգարում Մյասնիկյանին օբյեկտիվորեն ու բանիմացաբար գնահատելու Թումանյանի արվեստը։ Նկատի ունենալով բանաստեղծի էպիկական ժառանգությունը եւ ընդունելով շրջանառվող դրույթը, թե Թումանյանը հայկական Հոմերոսն է՝ գրում է. «Թումանյանի այս տեսակ գրվածքները, շատ չնչին բացառությամբ, զուրկ են սուբյեկտիվիզմից. նա օբյեկտիվ կերպով տալիս է հայ նահապետական գյուղի կերպարանքը։ Կարծես նահապետական խոր ժամանակների ականատես պատմիչ լինի նա, որ այնպես վարպետորեն նկարում է «նոր կարգերից», կապիտալիզմից միանգամայն հեռու, նրանց հոտը չառած, իր լիակատար նահապետական, ինքնամիտի կյանքով ապրող գյուղի պատկերը»⁴³։

Անդրադառնալով հեքիաթներին ու պատմվածքներին, բարձր գնահատելով «Քաջ Նազարը», «Տերն ու ծառան», «Գիրքորը»՝ քննադատը հարցադրում է. «Ո՞րն է Հ. Թումանյանի հասարակական նշանակությունը»⁴⁴։ Պատասխանը բխում է նրա վերլուծական մեթոդաբանությունից. Թումանյանի սոցիալական հենարանի ու գաղափարական դիրքորոշման պատմականորեն սահմանափակ լինելու հանգամանքը հանճարեղորեն ինքնաիրացվում է նրա ստեղծագործություններում։ «Նա կարողացավ մեկուսանալ եւ խորասուզվել հայ էպոսի, հայ նահապետականության խորքերը,— բացատրում է Մյասնիկյանը։— Հայ նահապետականությունը եւ դուցազներգությունը Թումանյանին դարձրին խոշորագույն գրող»⁴⁵։

Քննադատն անհիմն է համարում բոլոր այն կարծիքները, որոնց համաձայն՝ Թումանյանն աշխատանքի, աղքատ գյուղացիության երգիչ է, բանվոր-գյուղացիական բանաստեղծ կամ մոռացվող անցյալի ու հնի գրող։ «Թումանյանի արժանիքը նրանումն է,— գրում է Մյասնիկյանը,— որ նա իր մեծ տաղանդով ծառայեց աշխատավոր գյուղին եւ հարազատորեն տվավ կուսական-նահապետական կյանքի պատկերը։ Սա է դրականը։ Սա է, որ Թումանյանին դարձնում է մինչալսուրյա հայ գրականության խոշորագույն դեմքը։ Նրան կկարդան երկար տարիներ։ Ապագա սերունդները նրան կսիրեն շատ ժամանակ»⁴⁶։

⁴² Է. Գ. ՋՐԲԱՇՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 477։

⁴³ Ա. Լ. ՄԱՐՏՈՒՆԻ, Հովհաննես Թումանյանի ստեղծագործության սոցիալական արժեքը, էջ 20։

⁴⁴ Անդ, էջ 36։

⁴⁵ Անդ, էջ 36–37։

⁴⁶ Անդ, էջ 38–39։

Ժողովրդական բանավոր մշակույթի հետ Հ. Թումանյանի կապն այլ գրվածքով է իմաստավորում Խ. Սամվելյանը: «Հովհաննես Թումանյանի բանաստեղծությունը եւ հայ ազգագրությունը» հոդվածում նախ արձանագրում է, գուցե եւ ոչ առանց հիմքի, որ հայ ժողովրդական բանահյուսությանը, սովորույթներին, լեզվին հայն սկսում է ծանոթանալ նախեւառաջ գեղարվեստական գրականության միջոցով: Երեւոյթը բացատրում է նրանով, որ հայ ազգաբնակչության սոցիալական նկարագիրը «մեր իրականության մեջ անձնավորվում էր հայ գյուղացիությանմբ...»: «Ահա գյուղացիության այդ իդեալացումով,— շարունակում է հոդվածագիրը,— հայ վիպագրությունն ու բանաստեղծությունն ստացան բնորոշ ու յուրահատուկ գույն, ստեղծելով ժողովրդագրական ուղղություն, որ զարմանալի կենսունակություն ունեցավ հայ գրականության մեջ»⁴⁷:

Հ. Թումանյանի ամենահաջող գործերը համարում է նրանք, որ ներկայացնում են նահապետական գյուղն իր կենցաղավարությամբ, ապրումներով, գոյության նյութական ու հոգեւոր էատարրերով: Պատճառն այն է, իրավացիորեն բացատրում է հոդվածագիրը, որ ոչ թե ազգագրական ժողովածուները, այլ կենդանի իրականությունն է դառնում այն ակունքը, որից իր նյութերն է վերցնում նույն միջավայրում ծնված ու սնված բանաստեղծը:

Գ. Իփեկյանի «Յովհաննէս Թումանեան» հոդվածը գրված է հավանաբար բանաստեղծի մահվան գույժի անմիջական տպավորությամբ եւ ուշագրության արժանի է նրանով, թե անակնկալ կորստի ցավը ինչ արձագանք կարող է գտնել թատերական գործչի հուզաշխարհում: «Այնքան գեղեցիկ, այնքան հոյակապ ապրումներու ակն է այդ անունը,— գրում է Իփեկյանը,— այնքան կապուած է Կովկասահայութեան եւ Կովկասի կեանքի ամեն մէկ երեւոյթին կամ դէպքին, ամեն մէկ հին ու նոր օրերուն հետ, այնքան դրոշմած է իր կնիքը եւ իր գեղեցիկ անհատականութիւնը ամեն մէկ կովկասեան հիմնարկութեան վրայ, ըլլայ այդ պարզ ընկերական, ընտանեկան շրջան, կամ ամենալայն հասարակական շարժում, կամ գրական ու գեղարուեստական գործ, որ այդ մահը իր մէջ կը պարունակէ կարծես, մահուան մասնիկները ամբողջ երկրամասի մը, ամբողջ համայնքի մը կեանքի այլազան արտայայտութիւններուն»⁴⁸:

⁴⁷ «Խորհրդային Հայաստան», №68, 1923:

⁴⁸ Հովհաննես Թումանյանի կյանքի եւ ստեղծագործության տարեգրություն (1920—1923), էջ 500: Հոդվածի կտրոնը պահվում է Թումանյանի թանգարանի մամուլի արխիվում

Թուժանյանն ամենուր է, ամենքինն է: Հեղինակի համար անպատկերացնելի է Կովկասն առանց Թուժանյանի, առանց նրա «բարի, զվարթ, ընկալու դեմքին պայծառ ճառագայթումի», առանց «գործոն, քաջալերող, ոգեւորող, պայքարող կամ խրախուսող առաջնորդի շեշտին»⁴⁹: Իփեկյանի յուրօրինակ ներբողը շարունակվում է զգացմունքների ու հույզերի անպարագիծ զեղումով: Թուժանյանը հայ ժողովրդի հարազատ զավակն էր, նրա անմնացորդ նվիրատուն, զոհաբերության պատրաստ առաքյալը: Հոգվածագիրը փորձում է ժամանակի ու տարածության հոլովույթում հայտնաբերել Թուժանյանական արվեստի ձեւույթը, հոգեբանական նախապատճառը, ապա հիմնավորվածությամբ, գոյավորումը, անաղմուկ քնարերգության ու էպիկական հզոր շնչի զուգորդումները. «Այնքան բազմակողմանի, այնքան ինքնուրույն, այնքան ցեղականօրէն հարազատ է մեծ բանաստեղծին ստեղծագործութիւնը, այնքան գեղեցկագիտական՝ իր ամբողջութեան մէջ, որ ան վերջին երեսուն տարիներու շրջանին անվիճելիօէն իշխած է իբրեւ մեծ վարպետը, արեւելահայ գրականութեան վրայ, եւ առաջնորդած զայն դէպի ազգային գրականութեան ամենաջինջ ու վճիտ ներշնչումի աղբիւրները, ազատելով այդ գրականութիւնը միտումնաւոր, նպատակաւոր քարոզչական տափակութիւններէն... Անմրցելի պատմող, վսեմօրէն պարզ ու վճիտ, ներդաշնակօրէն երաժիշտ, աննմանելի նկարիչ, համակ սէր ու համակրանք դէպի մարդն ու կեանքը, համակիչ բարութիւնով մը թրթռուն, իմաստուն միամտութիւնով ու զուարթութիւնով առկեցուն, Յովհաննէս Թուժանեանի ստեղծագործութիւնը, հայ բանաստեղծութեան ամենամնայուն գեղեցկութիւններէն մէկն է... Անմահ է իր գործը»⁵⁰:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Հովհ. Թուժանյանի մահվան կապակցությամբ գրված հոգվածների համաբնագրի ուսումնասիրությունը տեսանելի է դարձնում անառարկելի մի փաստ. բանաստեղծը ժամանակի կենտրոնաձիգ ուժն էր, որ, կամ թե ակամա հայտնվելով տարբեր ժամանակների ու տարածությունների հատման խաչմերուկում, դարձել էր ժողովրդի հոգեւոր ստեղծում-

(ԹԹ ԳՕՖ ՄԲ 97, «Ռամկավար», Եգիպտոս, 1923):

⁴⁹ Անդ, էջ 501:

⁵⁰ Անդ, էջ 502:

Ներքին հավաքական հիշողության ու գոյության շարունակության հավատալորն ու առհավատչյան, կեցության կենդանի շարժիչը:

РЕЗЮМЕ

В статье представлены основные идеи публикаций, вышедших в свет непосредственно после смерти О. Туманяна, представляющие исключительную литературно-историческую ценность. До конца 1923 г. прессу наводнило бесчисленное количество публикаций, посвященных поэту. В большинстве из них Туманян и его творчество рассматриваются как исключительное литературное явление, которое уже становясь историей, анализировалось и оценивалось с разных аспектов. Авторы, обращаясь к прошлому, пытались объективно оценить заслуги поэта, открыть своего Туманяна.

Цель изучения статей, написанных в связи со смертью Туманяна, подчеркнуть тот факт, что поэт был центроостремительной силой своего времени, воскресившей коллективную память и внесшей новое дыхание в психологическое бытие армянского народа.

Наша задача — обратиться к публикациям, представляющим ценность с литературно-исторической точки зрения, в которых сделана попытка разностороннего анализа и оценки художественных достижений поэта, эстетических критериев творчества. При изучении проблемы нами использовались метод сопоставительный, сравнительно-исторический, а также метод толкования текстов.

В статье делается вывод о том, что изучение публикаций, вышедших после смерти писателя и посвященных его творчеству, позволяет создать всеобщее поле интерпретации туманяновского мира, включающее интересные и разнообразные эстетические, психологические и культурологические вопросы, связанные с литературным творчеством писателя.

SUMMARY

The article presents the main ideas of the publications made on the occasion of H. Tumanyan's death, which are of exceptional literary and historical value. Until the

end of 1923, the press was flooded with countless publications devoted to the poet. In most of them, this exceptional literary phenomenon, who had already become history, was analyzed and evaluated from different angles. The authors, referring to the past, tried to assess the poet's merits in the soberest way, to discover their own Tumanyan.

The purpose of studying the articles written on the occasion of H. Tumanyan's death is to emphasize the fact that the poet was a centripetal force of his time, resurrecting the collective memory and giving a breath of fresh air to the psychological reality of the Armenian people.

Our task is to consider those publications in the press that are of literary and historical value, in which an attempt is made to analyze and evaluate the poet's artistic achievements in various aspects and aesthetic evaluation criteria. In studying the problem, we used comparative, comparative-historical and hermeneutical methods.

The article concludes that the study of publications issued after the writer's death and devoted to his works allows us to create a universal field of interpretation of Tumanyan's world, which includes interesting and diverse aesthetic, psychological and cultural issues related to literary works.

